

ISSN: 2181-1040

DOI: 10.26739/2181-1040

tadqiqot.uz/renaissance

JCAR

**JOURNAL OF CENTRAL
ASIAN RENAISSANCE**

**VOLUME 2
ISSUE 1**

2021

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕССАНСИ ЖУРНАЛИ

ЖИЛД 2, СОН 1

ЖУРНАЛ РЕНЕССАНСА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ТОМ 2, НОМЕР 1

JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE

VOLUME 2, ISSUE 1

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕСАНСИ ЖУРНАЛИ

№1 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-1040-2021-1>

Бош му ,аррир:

МАДАЕВА ШАҲНОЗА ОМОНУЛЛАЕВНА

фалсафа фанлари доктори, профессор, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети Фалсафа ва мантиқ кафедраси мудири

Бош му ,аррир ўринбосари:

ЮСУПОВА ДИЛДОРА ДИЛШАТОВНА
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги
университети доценти в.б.

Бош му ,аррир ўринбосари:

ХОЖИЕВ ТУНИС НУРКОСИМОВИЧ
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Мирзо
Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕСАНСИ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ЖУРНАЛИ ТАҲРИРИЯТ АЪЗОЛАРИ

ХАКИМОВ АКБАР АБДУЛЛАЕВИЧ
Ўзбекистон Фанлар академияси,
Ўзбекистон Бадий академияси академиги,
Санъатшунослик фанлари доктори,
профессор (Ўзбекистон)

МАРИАННА КАМП РУТЦ
Индиана университети
ЕвроОсиё тадқиқотлари маркази
профессори, тарих фанлари доктори (АҚШ)

ЖЎРАЕВ НАРЗУЛЛА ҚОСИМОВИЧ
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллар
университети профессори,
сиёсий фанлар доктори (Ўзбекистон)

МАХМУДОВА ГУЛИ ТИЛАБОВНА
фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Миллий университети
қошидаги "Фалсафа" илмий
марказ раҳбари (Ўзбекистон)

ИСЛОМОВ ЗОҲИДЖОН МАХМУДОВИЧ
Ўзбекистон Халқаро ислом академияси
илмий ва инновация ишлар бўйича проректори,
филология фанлари доктори, профессор (Ўзбекистон)

КЛЭР РООСИЕН
Йел университети Славян тиллари
ва адабиётлари кафедраси PhD доктори (АҚШ)

АНТОНИО АЛОНСО МАРКОС
Сан Пабло номидаги CEU
университети профессори (Испания)

ШИРИНОВА РАИМА ҲАКИМОВНА
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети халқаро ишлар
бўйича проректори, филология фанлари
доктори, профессор (Ўзбекистон)

КАРИМОВ ЭЛЁР ЭРИКОВИЧ
Хофстра университети профессори,
тарих фанлари доктори (АҚШ)

ГАБИТОВ ТУРСУН ҲАФИЗОВИЧ
Ал Форобий номидаги Қозоғистон
Миллий университети профессори,
фалсафа фанлари доктори (Қозоғистон)

ЭРКИНОВ АФТОНДИЛ СОДИРХОНОВИЧ
Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги
хузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий
бойликларни тадқиқ этиш маркази етакчи илмий
ходими, филология фанлари доктори (Ўзбекистон)

САФАРОВА НИГОРА ОЛИМОВНА
Навоий давлат педагогика институти
Ижтимоий фанлар кафедраси мудири,
фалсафа фанлари доктори (Ўзбекистон)

МИРЗАХМЕДОВ АБДИРАШИД МАМАСИДИКОВИЧ
Наманган муҳандислик-технология институти
доценти, фалсафа фанлари доктори (Ўзбекистон)

ХИДИРОВА НАРГИЗА ЎРИНОВНА
ЎзР ФА Тарих институти
катта илмий ходими, тарих фанлари
номзоди (Ўзбекистон)

КАРИМОВ РАХМАТ РАХМАНОВИЧ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети доценти,
фалсафа фанлари номзоди (Ўзбекистон)

КАЛОНОВ КОМИЛ КУЛАХМАТОВИЧ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети профессори,
социология фанлари номзоди (Ўзбекистон)

ТОШОВ ХУРШИД ИЛХОМОВИЧ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети доценти, PhD
(Ўзбекистон)

АБДУСАТТОВА СИТОРА ФАҲРИДДИН ҚИЗИ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети таянч докторанти (Ўзбекистон)

ШУКУРОВ АКМАЛ ШАРОФОВИЧ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети таянч докторанти (Ўзбекистон)

БЕКБАЕВ РАУФ РУСТАМОВИЧ
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети магистранти (Ўзбекистон)

ИБОДУЛЛАЕВА ШОИРА
Ўзбекистон халқаро ислом
академияси магистранти (Ўзбекистон)

Дизайн-саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

КОНТАКТ РЕДАКЦИЙ ЖУРНАЛОВ. WWW.TADQIQOT.UZ
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

EDITORIAL STAFF OF THE JOURNALS OF WWW.TADQIQOT.UZ
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

Главный редактор:

МАДАЕВА ШАХНОЗА ОМОНУЛЛАЕВНА

доктор философских наук, профессор, Заведующая кафедрой философии и логики
Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Заместитель главного редактора:

ЮСУПОВА ДИЛЬДОРА ДИЛЬШАТОВНА

доктор философии (PhD), по философским наукам, и.о.
доцента Университета Общественной безопасности
Республики Узбекистан

Заместитель главного редактора:

ХОДЖИЕВ ТУНИС НУРКОСИМОВИЧ

доктор философских наук (PhD), Национальный
университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИИ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО ЖУРНАЛА РЕНЕССАНСА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ХАКИМОВ АКБАР АБДУЛЛАЕВИЧ

Академия наук Республики Узбекистан, академик
Академии художеств Узбекистана, доктор
искусствоведения, профессор (Узбекистан)

МАРИАННА КАМП РУТЦ

доктор исторических наук, профессор
Центра евразийских исследований
Университета Индианы (США)

ДЖУРАЕВ НАРЗУЛЛА КАСЫМОВИЧ

профессор Узбекского государственного
университета мировых языков, доктор
политологических наук (Узбекистан)

МАХМУДОВА ГУЛИ ТИЛАБОВНА

доктор философских наук, профессор,
Руководитель исследовательского центра
«Философия» Национального университета
Узбекистана (Узбекистан)

ИСЛАМОВ ЗОХИДЖОН МАХМУДОВИЧ

Проректор по науке и инновациям
Международной исламской академии Узбекистана,
доктор филологических наук, профессор
(Узбекистан)

КЛЭР РОСИЕН

доктор философии, кафедра славянских
языков и литературы, Йельский университет (США)

АНТонио АЛОНСО МАРКОС

профессор Университета CEU
имени Сан-Пабло (Испания)

ШИРИНОВА РАИМА ХАКИМОВНА

Проректор по международной деятельности
Национального университета Узбекистана имени
Мирзо Улугбека, доктор филологических наук,
профессор (Узбекистан)

КАРИМОВ ЭЛЬЁР ЭРИКОВИЧ

профессор Университета Хофстра,
доктор исторических наук (США)

ГАБИТОВ ТУРСУН ХАФИЗОВИЧ

доктор философских наук, профессор
Национальный университет Казахстана
им. Аль-Фароби (Казахстан)

ЭРКИНОВ АФТАНДИЛ СОДИРХАНОВИЧ

доктор филологических наук, ведущий научный
сотрудник Центра исследований культурных ценностей
Узбекистана, находящихся за рубежом, при Министерстве
культуры Республики Узбекистан (Узбекистан)

САФАРОВА НИГОРА ОЛИМОВНА

Заведующая кафедрой социальных наук, доктор
философских наук, Навоийский государственный
педагогический институт (Узбекистан)

МИРЗАХМЕДОВ АБДИРАШИД МАМАСИДИКОВИЧ

Доцент Наманганского инженерно-технологического
института, доктор философских наук (Узбекистан)

ХИДИРОВА НАРГИЗА УРИНОВНА

Старший научный сотрудник Института истории
Академии наук Республики Узбекистан, кандидат
исторических наук (Узбекистан)

КАРИМОВ РАХМАТ РАХМАНОВИЧ

Доцент Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека,
кандидат философских наук (Узбекистан)

КАЛОНОВ КОМИЛ КУЛАХМАТОВИЧ

Профессор Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека, кандидат
социологических наук (Узбекистан)

ТОШОВ ХУРШИД ИЛЬХОМОВИЧ

Доцент Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека, PhD (Узбекистан)

АБДУСАТТОВА СИТОРА ФАХРИДДИН КЫЗЫ

Докторант Национального университета
Узбекистана (Узбекистан)

ШУКУРОВ АКМАЛ ШАРОФОВИЧ

Докторант Национального университета
Узбекистана (Узбекистан)

БЕКБАЕВ РАУФ РУСТАМОВИЧ

Магистрант Национального университета
Узбекистана по истории философии (Узбекистан)

ИБОДУЛЛАЕВА ШОИРА

Магистрант Международной исламской
академии Узбекистана (Узбекистан)

Дизайн-верстка: Хуршид Мирзахмедов

КОНТАКТ РЕДАКЦИЙ ЖУРНАЛОВ. WWW.TADQIQOT.UZ

ООО Tadqiqot город Ташкент,

улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000

EDITORIAL STAFF OF THE JOURNALS OF WWW.TADQIQOT.UZ

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,

Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000

Chief Editor:

MADAEVA SHAKHNOZA OMONULLAEVNA

Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Logic of the
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Deputy Chief Editor:

YUSUPOVA DILDORA DILSHATOVNA

Doctor of Philosophy (PhD), in Philosophical Sciences,
Associate Professor of the University of Public Security of the
Republic of Uzbekistan

Deputy Chief Editor:

KHODZHIEV TUNIS NURKOSIMOVICH

Doctor of Philosophy (PhD), National University
of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD OF THE SCIENTIFIC-THEORETICAL AND SOCIO-PHILOSOPHICAL JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE

KHAKIMOV AKBAR ABDULLAEVICH

Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Academician of the Academy of Arts of Uzbekistan,
Doctor of Arts, Professor (Uzbekistan)

MARIANNE KAMP RUTZ

Doctor of History, Professor at the Center for
Eurasian Studies, Indiana University (USA)

DZHURAEV NARZULLA KASIMOVICH

Professor of the Uzbek State University of World
Languages, Doctor of Political Science (Uzbekistan)

MAKHMUDOVA GULI TILABOVNA

Doctor of Philosophy, Professor, Head of the
Research Center "Philosophy" of the National
University of Uzbekistan (Uzbekistan)

ISLAMOV ZOHJON MAKHMUDOVICH

Vice-rector for science and innovations of the
International Islamic Academy of Uzbekistan, doctor
of philological sciences, professor. (Uzbekistan)

CLAIRE ROOSIEN

Ph.D., Department of Slavic Languages
and Literature, Yale University (USA)

ANTONIO ALONSO MARCOS

Professor at the University of CEU
named after San Pablo (Spain)

SHIRINOVA RAIMA KHAKIMOVNA

Vice-Rector for International Affairs of the National
University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
Doctor of Philology, Professor (Republic of Uzbekistan)

KARIMOV ELYOR ERIKOVICH

Professor at Hofstra University, doctor
of historical sciences (USA)

GABITOV TURSUN KHAFIZOVICH

Doctor of Philosophy, Professor of
National University of Kazakhstan named
after Al-Farabi (Kazakhstan)

IBODULLAEVA SHOIRA

Master student of the International Islamic
Academy of Uzbekistan (Uzbekistan)

ERKINOV AFTANDIL SODIRXANOVICH

Professor, Doctor, Leading Researcher at the Center
for Research of Uzbekistan's Cultural Wealth Located
overseas under the Ministry of Culture of the Republic
of Uzbekistan (Uzbekistan)

SAFAROVA NIGORA OLIMOVNA

Head of the Department of Social Sciences,
Doctor of Philosophy, Navoi State Pedagogical
Institute (Uzbekistan)

MIRZAKHMEDOV ABDIRASHID MAMASIDIKOVICH

Associate professor of Namangan Institute of engineering
and technology, Doctor of Science (Uzbekistan)

KHIDIROVA NARGIZA URINOVNA

Senior Researcher at the Institute of History of
the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Candidate of Historical Sciences (Uzbekistan).

KARIMOV RAKHMAT RAKHMANOVICH

Associate Professor of the National
University of Uzbekistan named
after Mirzo Ulugbek, Candidate of
Philosophy (Uzbekistan)

KALONOV KOMIL KULAKHMATOVICH

Professor of the National University of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
candidate of sociological sciences (Uzbekistan).

TOSHOV KHURSHID ILKHOMOVICH

Associate Professor of the National
University of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek, PhD (Uzbekistan)

ABDUSATTOROVA SITORA FAKHRIDDIN KIZY

Doctoral student of the National
University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

SHUKUROV AKMAL SHAROFOVICH

Doctoral student of the National
University of Uzbekistan (Uzbekistan)

BEKBAEV RAUF RUSTAMOVICH

Master student of the National
University of Uzbekistan in the
history of philosophy (Uzbekistan)

Design-pagemaker: Khurshid Mirzakhmedov

КОНТАКТ РЕДАКЦИЙ ЖУРНАЛОВ. WWW.TADQIQOT.UZ

ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

EDITORIAL STAFF OF THE JOURNALS OF WWW.TADQIQOT.UZ

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Қодирқул Рўзматзода ЖАМИЯТНИ ШАХСЛАР, ДАВЛАТНИ СИЁСАТЧИЛАР БОШҚАРАДИЛАР ЁҲУД НЕГА ШАХС МУАММОСИ ФАЙЛАСУФЛАР ЭЪТИБОРИДАН ЧЕТДА ҚОЛДИ?.....	7
2. Мадаева Шахноза Омонуллаевна МУСУЛМОН ҲУҚУҚШУНОСЛИГИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ИДЕНТИФИКАЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ.....	16
3. Каримов Рахмат Рахманович, Бекбаев Рауф Рустамович ПРОЛЕГОМЕНЫ К ВОСТОЧНОМУ РЕНЕССАНСУ В ДИСКУРСЕ ТРАДИЦИОНАЛИЗМА РЕНЕ ГЕНОНА.....	29
4. Хидирова Наргиза Ўриновна АЁЛЛАР МАСАЛАСИГА ОИД МАНБАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ (XVI-XX АСР БОШЛАРИ ЎРТА ОСИЁ МИСОЛИДА).....	37
5. Toshov Khurshid Ilkhomovich FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE IDEAS OF HERMETICISM.....	48
6. Юсупова Дилдора Дилшатовна ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ҲАЁТИДА ДЕСЕКУЛЯР ЖАРАЁННИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ.....	55
7. Majidova Oysafar Umarovna ARISTOTLE AND IBN SINA: DEFINITION OF CONCEPTS.....	62
8. Namazova Yulduz Muzaffarovna FEATURES OF INCREASING LITERACY IN TURKESTAN “NEW-METHOD” SCHOOLS.....	69

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕССАНСИ ЖУРНАЛИ**ЖУРНАЛ РЕНЕССАНСА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE****Хидирова Наргиза Ўриновна**

тарих фанлари номзоди, етакчи илмий ходим

Ўзбекистон Миллий университети

E-mail: nargiza_hidirova@gmail.ru

**АЁЛЛАР МАСАЛАСИГА ОИД МАНБАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ (XVI-XX
АСР БОШЛАРИ ЎРТА ОСИЁ МИСОЛИДА)**

For citation: Hidirova Nargiza Urinovna, Sources On Women's Problematique And Their Analysis (On The Example Of Central Asia Of The 16th - Early 20th Centuries). Journal of Central Asian Renaissance. 2021, vol. 2, Issue 1, pp.37-47

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-1040-2021-1-4>**АННОТАЦИЯ**

Ушбу мақолада XVI-XX аср бошларида Ўрта Осиёда яшаган аёлларнинг оила ва жамиятда тутган ўрни қўлёзма манбалар, архив ҳужжатлари ва сафарномалар асосида таҳлил қилинган. Тадқиқотда мавжуд материаллар тизимли ва хронологик тарзда қўриб чиқилган. Шунингдек, аёллар масаласи тарихшунослиги ҳудудий (Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ва Туркистон генерал-губернаторлиги), муаммовий (тарихшунослик масалалари, ижтимоий-фалсафий, ҳуқуқий, этнографик, аёлларнинг тарихий шахс сифатидаги фаолияти, шаръий никоҳдаги ўрни, ислом фикҳшунослиги, қозилик судлари ва ҳужжатлари билан боғлиқ адабиётлар) ёндашувлар ҳамда хориж адабиётлари асосида ўн иккита гуруҳга ажратилган ҳолда ўрганилган.

Калит сўзлар: аёл, қўлёзма, архив ҳужжати, вақф, оила, ислом, кози, урф-одат, Мажъмуъ ал-васойиқ ва жунг асарлар.

Хидирова Наргиза Уриновна

кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

Национальный Университет Узбекистана

E-mail: nargiza_hidirova@gmail.ru

**ИСТОЧНИКИ ПО ЖЕНСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКЕ И ИХ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ
СРЕДНЕЙ АЗИИ XVI – НАЧАЛА XX ВЕКОВ)****АННОТАЦИЯ**

В статье на основе рукописных источников, архивных документов и путевых заметок анализируется роль женщин Средней Азии в семье и обществе в XVI – начале XX веков. Материалы исследования рассмотрены в системном и хронологическом порядке. Изучение историографии женской проблематики было осуществлено через региональный (Бухарское, Хивинское, Кокандское ханства и Туркестанское генерал-губернаторство) и проблемный (историографическая, социально-философская, правовая, этнографическая проблематика, деятельность женщин как исторических личностей, их роль в шариатском браке, материалы,

связанные с мусульманским правом, судами казиев и документами) подходы, а также зарубежную литературу и на этой основе структурировано на двенадцать групп.

Ключевые слова: женщина, рукопись, архивные документы, вакуф, семья, ислам, казий, обычаи, произведения Мажъмуъ ал-васойиқ и жунг.

Hidirova Nargiza Urinovna

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

National University of Uzbekistan

E-mail: nargiza_hidirova@gmail.ru

SOURCES ON WOMEN'S PROBLEMATIQUE AND THEIR ANALYSIS (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL ASIA OF THE 16TH - EARLY 20TH CENTURIES)

ABSTRACT

The article analyzes the role of Central Asian women in the family and society in the 16th - early 20th centuries on the basis of manuscripts, archival documents and travel notes. The research materials were considered in a systematic and chronological order. The study of the historiography of women's problematique was carried out through regional (Bukhara, Khiva, Kokand khanates and Turkestan Governor-Generalship) and problematic (historiographical, socio-philosophical, legal, ethnographic issues, the activities of women as historical figures, their role in Sharia marriage, materials related to Islamic law, qazi courts and documents) approaches, as well as foreign literature and on this basis is structured into twelve groups.

Key words: woman, archive documents, Waqf, family, Islam, qazi, customs, the works of Majmu' al-vasoyiq and jung.

Кириш ва долзарблиги. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда аждодларимиз томонидан қолдирилган қадимги маданий ва маънавий меросни ўрганиш, уларни кенг илмий жамоатчилик ҳамда халқимизга ҳаққоний тарзда етказиш имкониятлари яратилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги 315-сонли Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги [1], «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги [2], «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги [3] қарор ва фармонларида халқимизга хос урф-одатлар, анъаналарни кенг тарғиб қилиш, оила, хотин-қизлар муаммоларини ўрганиш, ўзбек давлатчилиқ тарихини қўлёзма манбалар ва архив ҳужжатлари орқали тадқиқ қилиш каби вазифалар белгилаб берилган.

Юқорида келтирилган қарор ва фармонларнинг ижроси сифатида ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида оила, хотин-қизлар, ёшлар тарбиясига оид муаммоларни ҳал қилишга қаратилган ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу ишларнинг самараси ўлароқ аёлларнинг яшаш шароитини яхшилаш, саломатлигини тиклаш, муҳофаза қилиш, бандлигини таъминлаш, ижтимоий, иқтисодий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жамиятдаги ўрни ва мавқеини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилиб, бу каби масалалар давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Бундай чора-тадбирлар мамлакатда аёллар масаласини ҳар томонлама тадқиқ қилиш, улар асосида илмий хулосалар бериш, хотин-қизларнинг оила ва жамиятдаги ролини тарихий манбалар асосида ўрганиш долзарб масала ва ҳаётий зарурат эканлигини кўрсатади.

Маълумки, Тўмарис, самарқандлик олима ва «буюк фақиҳа» Фотима, Бибихоним (Сарой Мулк хоним), Гавҳаршодбегим, Хонзода бегим каби аёллар нафақат Ўзбекистон тарихига, балки жаҳон тамаддунига ҳам муносиб ҳисса қўшганлар. Бу аёлларнинг номлари ақлу

фаросати, фозила ва элпарварлиги туфайли тарих саҳифаларида муҳрланиб, асрлар оша тинчлик, ҳаё, матонат, садоқат тимсоллари сифатида яшаб келмоқда.

Ҳозирги кунгача Ўзбекистон тарихининг кўплаб муаммоли мавзулари қатори аёллар масаласи ҳам тадқиқ этилиб, бу соҳада маълум бир илмий натижаларга эришилди. Шундай бўлса-да, ҳали бу борада ўз ечимини кутаётган ва ўрганиш жуда зарур бўлган мавзулар ҳам талайгина. Жумладан, гендер муносабатлари, демографик, репродуктив саломатлик, хотин-қизларнинг ижтимоий, иқтисодий ҳуқуқлари, интеллектуал салоҳияти каби масалалар шундай мавзулар қаторига киради. Шунингдек, уч минг йиллик ўтмишга эга бўлган ўзбек давлатчилиги тарихи ривожига муносиб ҳисса қўшган аёлларнинг номлари айрим манбаларда тилга олиниб, эътироф этилса-да, ҳанузгача бу маълумотлар хронологик жиҳатдан бир тизимга солиниб, илмий муомалага киритилмаган. Хусусан, Ўзбекистон тарихига оид кўп жилдлик асарлар, дарслик, ўқув қўлланмалари, илмий-оммабоп нашрларда «тарихда аёллар мавзуси»га бағишланган алоҳида саҳифалар деярли учрамайди. Ваҳоланки, жаҳоннинг кўплаб ривожланган мамлакатларида аёллар тарихи ва масалаларини ўрганадиган махсус илмий марказлар фаолият юритади. Улар томонидан олиб борилган илмий-тадқиқот натижалари ҳар йили алоҳида энциклопедия, монография, илмий тўплам тарзида нашр этилади.

Ўрганилганлик даражаси. Мавзуга доир адабиётлар таҳлили Ўрта Осиё хонликлари ҳудудида XVI – XX аср бошларида яшаб фаолият юритган аёлларнинг оила-никоҳ муносабатларидаги иштироки, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий, маънавий ҳаётда тутган ўрни ва ролини кўрсатиб берадиган алоҳида, комплекс тадқиқотларнинг бугунги кунга қадар амалга оширилмаганлигини кўрсатади. Ўрганилаётган мавзунинг у ёки бу жиҳатлари, айрим масалалари, маълум бир даврлари турли адабиётларда ўз аксини топган. Тадқиқотга қамраб олинган илмий адабиётларни ҳудудий (Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ва Туркистон генерал-губернаторлиги), муаммовий (тарихшунослик масалалари, ижтимоий-фалсафий, ҳуқуқий, этнографик, аёлларнинг тарихий шахс сифатидаги фаолияти, шаръий никоҳдаги ўрни, ислом фикҳшунослиги, қозилик судлари ва ҳужжатлари билан боғлиқ адабиётлар) ёндашувлар ҳамда хориж адабиётлари асосида ўн иккита гуруҳга ажратилган ҳолда таҳлил этиш мумкин. Бир мақола доирасида барча масалаларни қамраб олиш имкони бўлмаганлиги боис уларни айримларигагина тўхталиб ўтамиз [4].

Бухоро хонлигида (1501 – 1753 йилларда хонлик даврлари; 1753 – 1920 йилларда амирлик даврлари) яшаб фаолият юритган аёллар масалаларига бағишланган тадқиқотларни нисбатан кенгрок ўрганилган илмий ишлар сирасига киритиш мумкин. Бу ишларда асосан аёлларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаётда тутган ўрни ва ролини кўрсатиб беришга эътибор қаратилади. Ушбу тадқиқотларнинг аксарияти совет даврида амалга оширилган бўлиб, уларда келтирилган фактик материаллар ўз даври мафкуравий тизими натижасида таҳлил этилган ҳамда масалага ўзбек давлатчилиги, гендер муносабатлари нуқтаи назаридан ёндашилмаганлиги кузатилади. Шундай бўлса-да, бу йўналишда ўзига хос салмоқли даражада амалга оширилган ишларни алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин. Хусусан, Ш. Юсупов Ҳисор, Қўрғон-Тева, Балжувон, Кабадиён, Қўлоб, Қоратегин, Дарвоза бекликларини ўз ичига олувчи Шарқий Бухоро ҳудудларида яшаган аёлларнинг ҳаёти, оила-никоҳ муносабатларидаги ўрни XIX аср охири XX аср бошларига оид ҳужжатлар асосида тадқиқ этади [5, – С.45 – 50]. Г. Остонова эса хотин-қизларнинг Бухоро хонлиги давридаги аҳволини ёритар экан, никоҳнинг асосий шартларидан бири бўлган маҳр масаласига ҳам тўхталиб ўтади [6, С.125 – 132].

Р.Г. Мукминова Мухаммад Шайбонийхоннинг келини Меҳр Султон хоним томонидан таъсис этилган вақф ҳужжатлари асосида XVI асрда мавжуд бўлган ер эгалиги, аграр муносабатлар, деҳқонлар ва шаҳар хунармандлари ҳаётини очиқ беради [7]. Бундан ташқари у Ўрта Осиё шаҳарлари ҳаётида аёлларнинг ўрни ва роли масалаларига бағишланган алоҳида мақола эълон қилган [8, – С.155 – 158]. Р. Саидахмедова Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар»ига таяниб аёлларнинг аҳволини ёритишга ҳаракат қилади [9, – С.243 – 251]. Т. Файзиев эса XIX аср Бухоро хонлигида мавжуд бўлган қулчилик тартиби, қулларга бўлган муносабат масалаларини ўрганган [10]. Тадқиқотчи канизак, чўри ва қул аёллар ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтади.

Хива хонлиги (1516 – 1920 й.) ҳудудда яшаган аёлларнинг ҳаёти, оила-никоҳ муносабатларидаги иштироки масалаларини деярли ўрганилмаган тадқиқот мавзулари қаторига киритиш мумкин. Шундай бўлса-да, бу масаланинг айрим жиҳатлари баъзи тадқиқотчиларнинг ишлари ва мақолаларида ўз аксини топган. Улар даврий жиҳатдан XIX аср охири – XX аср бошлари билан чегараланади. Жумладан, А. Болтаев «Хоразм тарихига оид материаллар» номли тадқиқот ишида Асфандиёрхон (1871 – 1918) даврида Хива хонлари саройига олиб келинган канизақлар, хон ҳарами ҳақида нодир маълумотлар беради [11].

Қўқон хонлиги аёллари масаласи ҳам нисбатан кенгрок ўрганилган ва буни Қўқон адабий муҳитида фаолият юритган шоира аёлларнинг кўплиги билан изоҳлаш мумкин. А. Қаюмов, М. Қодирова, А. Эркиновнинг ишлари шундай тадқиқотлар сирасига киради [12]. Шунингдек, Бухоро амири Насруллоҳон (1827 – 1860)нинг Қўқон хонлигига ҳарбий юриш қилиши учун «туртки» берган Муҳаммадалихон (1822 – 1842)нинг канизаги Хонпошшо (ёки Пошшоойим) билан боғлиқ воқеалар ҳам айрим тадқиқотчилар эътиборидан четда қолмаган. Юқорида келтирилган тадқиқотлар асосан филологик йўналишларда амалга оширилиб, уларда шоира аёлларнинг ижоди бадиий нуктаи назардан таҳлил этилади. Ҳозирги кунгача Қўқон хонлигида истиқомат қилган, фаолият юритган аёлларнинг ҳаёти тарих йўналишида алоҳида тадқиқ қилинмаганини таъкидлаш жоиз.

Мавзунинг хориж тарихшунослиги масаласига келсак, бундай тадқиқотлар асосан мусулмон (ислом) ҳуқуқи, ислом динига эътиқод қилувчи турли ҳудудларда яшаган муслима аёллар ҳаёти ва уларнинг оила-никоҳ муносабатларидаги ўрни каби жиҳатларни қамраб олган.

Мусулмон ҳуқуқига бағишланган тадқиқотлар Р. Шарль, М.И. Садагдор, С.М. Прозоров, Л.Р. Сюкияйнен, И.Б. Бўриев, С.А. Саидов, Б.Дж. Вайсс, Г.М. Керимов, И.А. Мухаметзарипов, Н.Р. Нургалеевларнинг илмий ишларида ўз аксини топган.

Ислом динига эътиқод қилувчи турли ҳудудларда яшаган муслима аёллар ҳаёти, фаолияти ва уларнинг оила-никоҳ муносабатларидаги ўрни масалаларига С.Н. Абашин, Д.В. Уланова, А.С. Бустанов, Нуртен Килич-Шчубел, М. Камп каби тадқиқотчиларни ишини киритиш мумкин.

Юқорида таҳлил қилинган тадқиқотлар аёлларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, маданий, маънавий ҳаётда тутган ўрни ва роли, оила-никоҳ муносабатларидаги иштирокига оид нашрлар жуда кўп ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Уларнинг батафсил таҳлилидан кўрилатаётган мавзунинг ҳали ёритилмаган, аниқлик киритилмаган жиҳатлари борлигини билиш мумкин. Хусусан, амалга оширилган тадқиқотларда мавзу ислом ҳуқуқшунослиги нуктаи назаридан қиёсий ўрганилмаганлиги, оила институти сифатида чуқур ёритилмаганлиги кузатилади. Улар даврий жиҳатдан асосан XIX аср охири XX аср бошлари билан чегараланиб қолган.

Шунингдек, бу борадаги асосий муаммолардан бири аёллар масаласини ўрта асрлар даври нуктаи назардан ҳудудлар кесимида тизимли ўрганилмаганлигидир. Қисман Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида яшаган юқори табақа аёлларининг ҳаёти ва фаолиятини ҳисобга олмаганда, бошқа табақага мансуб аёлларнинг аҳволи, жамиятдаги иштироки ҳақида батафсил тасаввурга эга эмасмиз. Бу эса Ўрта Осиё аёллари масаласида ҳанузгача асосли илмий ҳулосалар беришга тўсқинлик қилиб келмоқда.

Методлар. Илмий мақолада қиёсий, тизимли ва умумий-илмий методлардан фойдаланилди.

Тадқиқот натижалари: манбалар ва уларнинг тадқиқотни ўрганишдаги аҳамияти.

Тарихий асарлар. XVI – XX аср бошларига оид тарихий асарлар сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маиший ҳаётни очиб беришда муҳим ўрин тутди. Чунки улар тарихий воқеа-ҳодисаларни равшанроқ тушуниш ва кенгрок таҳлил қилиш имконини беради. Манбаларда аёллар ҳаёти билан боғлиқ воқеалар узук-юлуқ шаклда учрайди. Шундай бўлса-да, улар бизга нодир маълумотларни тақдим қилади. Хусусан, сиёсий манфаатларни кўзлаб амалга оширилган никоҳ муносабатлари, давлат миқёси даражасидаги ишларда фаол иштирок этган аёллар, турли ижтимоий табақага мансуб аёллар ҳақидаги маълумотларни улар қаторига

киритиш мумкин. Ушбу маълумотлар Ўрта Осиё аёлларининг оила ва жамиятда тутган ўрни ҳамда ролини аниқлашга ёрдам беради.

Сафарномалар, эсдаликлар. Юқорида айтиб ўтилганидек, кўриб чиқиладиган даврларда ёзилган тарихий асарлар аёлларнинг яшаш тарзи, жамият ва оиладаги мавқеи, кундалик ҳаётдаги иштироки масалаларини тўлиқ очиб бериш имконига эга эмас. Бу эса аёллар масаласида изчил хронологик ва системали тадқиқотлар олиб боришга монелик қилади. Ушбу бўшлиқни маълум маънода тўлдириш учун қўшимча манбалардан фойдаланилди. Ана шундай манбалар қаторига Ўрта Осиёга турли мақсадлар билан ташриф буюрган хорижлик сайёҳлар, айрим рус маъмурларининг эсдаликлари ҳамда вақтли матбуот нашрларида эълон қилинган мақолаларни киритиш мумкин.

Бу манбалар, ўз навбатида, тадқиқотчидан масалаларга эҳтиётлик билан ёндашишни ҳам талаб қилади. Чунки уларда келтирилган айрим маълумотларни «тўғридан-тўғри» қабул қилиб бўлмайди. Буни хорижлик муаллифларнинг аксариятини маҳаллий тил, урф-одат ва анъаналарни яхши билмаганликлари, маълумотларни келтираётганда Ўрта Осиёдаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олмаганликлари билан изоҳлаш мумкин. Шундай бўлса-да, уларнинг маълумотлари Ўрта Осиёда истиқомат қилган турли ижтимоий табақаларга мансуб аёлларнинг ҳаётини тарихий фонда кўриш имконини беради.

Мажъмуъ ал-васойиқ ва жунг асарлар. Мажъмуъ ал-васойиқ ва жунг асарлар асосан қозилик тизимида фаолият юритган шахслар томонидан тузилган. Ушбу асарлар Ўрта Осиё қозилик ҳужжатларининг анъанавий ва ўзига хос тузилишини ўрганишда ҳам аҳамиятлидир. Афсуски, уларнинг аксарияти ҳозирги кунда қўлёзма ҳолида бўлиб, кенг тарзда илмий муомалага тортилмаган. Айрим васиқа ва қозилик ҳужжатлари тадқиқ этилиб, уларнинг махсус нашрлари ҳамда баъзи бир мақолалар эълон қилинган. Лекин бу ишларни етарли даражада деб бўлмайди. Чунки ўрта асрлар даври билан шуғулланувчи тадқиқотчилар бундай асарларга катта эҳтиёж сезади. Айниқса, бу асарлар ўрта асрларда яшаган аёлларнинг ҳаёти, фаолияти, кундалик машғулоти, жамиятдаги мавқеи, оила-никоҳ муносабатларидаги иштироки масалалари доирасида ҳам муҳим хулосаларга келишга асос бўлади.

Тадқиқотда мажъмуъ ал-васойиқ ва жунг асарларнинг ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Бухоро вилояти Ибн Сино номидаги кутубхонанинг қўлёзмалар бўлимида сақланаётган айрим нусхаларидан фойдаланилди.

مجموع الوسایق мажъмуъ ал-васойиқ (васиқалар тўплами) №1386 рақамли қўлёзма, ЎзР ФА ШИ. Ушбу асар XVI аср иккинчи ярмига оид бўлиб, нафақат даврий, балки кўрилган масалалари, қозилик тизимида иш юритиш услуби жиҳатдан ҳам нодир ҳисобланади. Асарнинг муқовасига ушбу қўлёзманинг топилиш тарихи акс этган мақола ҳам илова қилинган. У Ш. Убайдуллаев томонидан «Самарқанд қозиларининг тўплами» номи остида «Тошкент окшоми» газетасининг 1970 йил 24 октябрь сонидида чоп этилган. Мақолада келтирилишича, 1933 йил В.А. Вяткин мероси юзасидан тузилган ҳукумат комиссияси Ўзбекистон давлат кутубхонасига Шарқ қўлёзмалари тўпламини топширади. В.А.Вяткин ана шу асарига ёзган сўзбошисида: «мен бундан 25 йил муқаддам Ургут қозисидан бир қанча қўлёзмаларни олишга муваффақ бўлдим ва бу қўлёзма ҳам ўша ҳужжатлар орасида бор эди», деб таъкидлайди. Демак, ушбу асарни В.А.Вяткин 1908 йилларда қўлга киритган ва кейинчалик у ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимига топширган.

Асар дастлаб А.Фитрат, В.С.Сергеев, Р.Г.Мукминова, Б.Иброҳимов каби тадқиқотчиларнинг эътиборини тортган. Б.Иброҳимов тўплам устида жиддий тадқиқотлар олиб борган ва бу тадқиқотларининг натижаси сифатида номзодлик диссертацияси ҳимоя этишни мақсад қилади [26, – Б. 4]. Лекин афсуски, олимнинг бевақт вафот этиши туфайли бу иш амалга ошмай қолади. Кейинчалик ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг бир гуруҳ олимлари – академик М.Й.Йўлдошев, О.Жалилов, М.Каримова, Т.Файзиев, Г.Остонавалар Б.Иброҳимовнинг қўлёзма ҳолида қолиб кетган ишини нашрга тайёрлаганлар ва китоб «Васиқалар тўплами (XVI асрнинг иккинчи ярми Самарқанд областидаги юридик документлар)» номи остида чоп этилган. Юқорида номлари келтирилган

олимлар бу ишлари билан машаққатли ва нодир тадқиқотнинг юзага чиқишига ва ундан илм аҳлининг баҳраманд бўлишига катта ҳисса қўшганликларини ҳам алоҳида айтиб ўтиш лозим.

Б.Иброҳимов тўплам Самарқанд қозихонасида 1588–1591 йилларда қози ал-қуззотнинг ноиб (ёрдамчи)лари томонидан тузилган деган фикрни илгари сурган. Ноиб ҳужжатларни мазмунига кўра алоҳида бўлимларга ажратиб, махсус дафтарга рақамлар орқали қайд қилиб борган. Ҳужжатларнинг номлари ҳам махсус жойларга тартиб билан ёзилган. Бу эса зарур вақтда ҳужжатларни осонгина топиш ва улардан кўчирмалар олиш имконини берган. Тўпламда ҳар бир масаладан кейин битта муҳр қўйилган ва худди жунг асарлардаги каби айрим саҳифалар очиқ қолдирилган. Б. Иброҳимов бундай саҳифалар ажрим ва ҳужжат формулярларини ёзиш учун мўлжалланганини қайд этади [27, – Б. 7]. Тўпламга жами олди-сотди, ижара, шогирдликка олиш, қул меҳнатидан фойдаланиш, оила-никоҳ муносабатлари масалаларига оид 735 та ҳужжат киритилган. Шундан 237 таси Б.Иброҳимов томонидан таржима қилинган ва юқорида келтирилганидек, унинг вафотидан кейин айрим тузатишлар билан нашр этилган. Мазкур таржималар ичидан кўриб чиқиладиган мавзуга тегишли, жумладан, нафақага оид 3 та, талоққа оид 1 та, фарзандликка бериш бўйича 8 та ҳужжат ўрин олган. Шунингдек, тўпламга маҳр, фарз-и нафақа, талоқ васиқасига оид қўлёзма ҳужжатлар ҳам киритилган [28].

Хива хонлигининг Ҳазорасп ҳокимлиги (тумани) қозилари томонидан тузилган №7799 рақамли васиқалар тўплами ҳам муҳим манбалардан биридир. Ушбу асарда васиқаларнинг 37 турининг 118 хил васиқа намуналари бўлиб, улар форс-тожик тилида ёзилган ва 21 хил қози васиқаси, 24 хил иншо нусхалари берилган [29, - 48-54].

ЎзРФА ШИ қўлёзмалар бўлимида турли даврларда ёзилган جنك жунг асарлар ҳам сақланади [30]. Бу асар муаллифлари асосан қозилар ёки фақиҳлар бўлиб, улар олдинги даврларда ёзилган фикҳий асарлардан фарқ қилади. Бу фарқлар, биринчи навбатда, асарнинг ёзилиш тартибида кўзга ташланади. Яъни уларда келтирилган масалаларнинг аксарияти «тартибсиз» шаклда ёзилган. Бу «тартибсизлик» тадқиқотчига анча қийинчилик туғдиради ва ҳар бир саҳифани синчиклаб ўрганиш тақозо этилади. Саҳифаларнинг «дуч келган» жойига тўғри ва қўндаланг, баъзи ҳолларда қарама-қарши тарзда сўзлар битилган. Бу сўзлар бевосита кўриладиган масалага алоқадордир. Улар ичида масала ечимига мос ривоятлар, баъзи бир фикҳий асарлардан иқтибослар, матн ичига «сингдирилган» расмий ҳужжатлар, формулярлар учрайди. Айрим асарларга оригинал ҳужжатлар ҳам илова қилинади [31].

Кейинги даврларга оид васиқалар тўплами ва жунг каби асарларда асосан хатт-и никоҳ (никоҳ хати), васиқа-и талоқ (талоқ васиқаси), хатт-и иқрорайи завжа (хотин (аёл)нинг иқрор хати) каби ҳужжатларнинг формулярлари учрайди. Айрим асарлар эса фақат ҳужжат формулярларига бағишланган бўлиб, уларнинг бир ёки икки хилда ёзилиш шакллари келтирилади. Шу ўринда ислом ҳужжатшунослигига оид формулярлар бошқа мазҳаб вакиллари томонидан ҳам тузилганлигини ҳам қайд этиб ўтиш жоиз. Жумладан, моликия (ёки моликийлик) мазҳаби уламоларидан бири Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Аттор (вафоти: 1009)нинг «ал-васоъиқ ва-с-сижжилот» асарини мисол қилиб келтириш мумкин [32, – Б.18–19].

Жунгларга илова қилинган оригинал ҳужжатлар ва формулярларда ўрта асрларга хос ҳужжат юритиш тартиби акс этган. Ҳужжатларнинг ўзига хос жиҳатларини эса кўриладиган масалаларга қараб аниқлаш мумкин. Ҳар икки тўплам – мажъмуъ ал-васоъиқ ва жунглар бир-бирини тўлдириш хусусиятига эга эканини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Хусусан, айрим қўлёзма асарларга جونك و وثائق و محضرات و مرائض (Жўнг ва васоъиқ ва маҳзарот ва мароиз) деб ёзилган. Тадқиқотчи С.А. Муҳаммадаминовнинг фикрига кўра жўнг ва васоъиқ (ёки мажъмуъ ал-масоил)лар айрим ҳолларда битта тўпламга жамланган ва уларни синоним сифатида ҳам кўриш мумкин [33, – С.51–67].

Юқорида келтирилган манбалардан ташқари ЎзРФА ШИда Хива хонлигига оид қозилик китоби (ёки тўплам) (№9490, №9491, №9492, №9493)лари ҳам сақланади. Бу тўпламларга XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларига оид турли хил суд келишувлари, олди-сотди, қарз тилхатлари, болани тарбия қилишга бериш, ишончли вакилни тайинлаш, совға қилиш, мерос, васиятнома, ажрашиш, никоҳ шартномаси, қалин каби масалаларга оид

хужжатлар киритилган. Бу хужжатлар Хива, Ҳазорасп, Қипчок, Манғит, Қатағон, Қўнғирот, Шохобод, Тошовуз, Шохидон, Остона, Боғча, Мехтаробод, Урганч, Бўзхона, Найзанхос, Кодойон каби ҳудудларни қамраб олган. Тўпламлар ҳажм жиҳатдан катта бўлиб, улар тахминан 10 мингдан ортиқ хужжатларни ўзида жамлаган.

Қўшбеги маҳкамаси архиви (ёки Бухоро амири қушбеги архиви) фонди. Ўзбекистон Республикаси Марказий архивида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида оид хужжатлар алоҳида номлар остида сақланади. Шулардан бири **Қўшбеги маҳкамаси архиви (ёки Бухоро амири қушбеги архиви) фондидир.** Бу фонд таркибига кирувчи хужжатлар қисқача тасниф қилинган ва бу тасниф иккита китобдан иборат. Биринчи китобда 2004 хужжат, иккинчисига 99107 та хужжат ҳақида қисқача маълумот киритилган. Тадқиқотчи Г.Ю.Остонованинг маълумотида қўра Қўшбеги маҳкамаси архивида жами 77764 та хужжат жамланган ва улар 268 та бойлам қилиб боғланган [34, – Б.23]. Қўшбеги маҳкамасига тегишли хужжатлар 1-рўйхатга, Бухоро амирлиги билан Россия давлатининг Бухородаги сиёсий агентлиги ўртасидаги ёзишмалар 2-рўйхатга киритилган.

Қўшбеги маҳкамаси архивида сақланаётган қозилик хужжатлари (умуман, бошқа масалаларга оид хужжатлар ҳам) алоҳида қоғоз жилд (папка)ларга солинган. Лекин улар ҳақида тўлиқ маълумотлар берилмаган. Фақат хужжатларнинг мазмунига қараб ушбу жилдлар устига ёзиб қўйилган. Масалан, №1701 рақамли хужжатлар жилдига (бунда 94 та хужжат бор) «Ариза кази эмиру о разборе семейных конфликтов в присутствии махрама» («Маҳрам иштирокидаги оилавий низоларни таҳлил этишда қозининг амирга аризаси») деб ёзилган. Бундан ташқари №1702 (бунда 1297/1879-1337/1918 йилларга оид 132 та хужжат бор), №1703 (131 та хужжат бор) рақамли хужжатлар жилдларига ҳам шу мазмундаги сўзлар битилганини қайд этиш мумкин. Хужжатларнинг тўлиқ таснифланмаганлиги ва улар алоҳида кўрилган масалаларга қараб ажратилмаганлиги тадқиқот давомида жиддий қийинчиликлар туғдиради. Бундай ҳолатни Хива хонлари архиви хужжатларида ҳам кузатиш мумкин.

Хусусан, №1729 рақамли хужжатлар жилдида қози канцеляриясида тасдиқланган маҳзар (محضر) [35, – S. 398-401] ва ривоят (رواية)лар жамланган бўлиб, уларнинг сони 108 тадан иборат. Бу хужжатлар имкон қадар синчиклаб кўриб чиқилганда уларнинг 7 таси талоққа, 2 таси иддага, 1 таси талоқ талаб қилиш (хулу)га, 2 таси маҳрга, 2 таси никоҳ (никоҳ хужжати)га, 2 таси вакил масаласига боғлиқлиги аниқланди. Ушбу фонддаги хужжатларнинг катта қисмини оилавий низолар (мерос, кўчмас мулклар, уларни ижарага бериш каби)га доир хужжатлар ташкил қилади. Бундан ташқари туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома, вояга етмаган қизларни ўлдириб қўйишга доир ва дийа (тур. дийет, форс. дийе, тож. хун) пули талаб қилиш, никоҳ учун махсус рухсатнома олиш, аёлларга таъзир жазосини бериш каби ўзига хос масалалар ҳам ўз аксини топган.

Хива хонлари канцелярия хужжатлари (ёки Хива хонлари. архиви). № И-125, 1-рўйхат. 609 та хужжат жамланган бўлиб, улар 1873 – 1920 йилларга оиддир. Қозилик хужжатлари учта қоғоз жилд (папка)ларга йиғилган. №50 жилд (папка)да 1840–1920, 1841–1919, 1850–1915, 1852–1917 йилларга оид қозилик хужжатлари жамланган. №51 жилд (папка)да 1919–1920 йилларда чиқарилган хужжатларнинг нусхалари, №495 жилд (папка)да эса фатво намуналари келтирилган.

№И-125, 2-рўйхат. Бу фондда 659 та хужжат сақланади. Бу фондда Хива хони Муҳаммад Амин Баҳодирхон (1770–1790)нинг қози ва бийларни тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи 1266/1849-1275/1859 (4 varaқ. №15), Хива хони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон (1856–1864)нинг мулло Муҳаммад Муродни Ҳазорасп шаҳар қозиси этиб тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи (1287/1870-1871 й. 1 varaқ. №21. 3 varaқ), Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг Ҳазорасп шаҳрига қози ва раисларни тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи (1290/1870 йил. №22^a. 2 varaқ), Ҳукмнома (1275/1858 й. №23. 1 varaқ), Хива хони Саид Асфандиёрхон (1910–1918)нинг домулло эшон Махсумни Урганч шаҳри раиси лавозимига тайинлаш тўғрисидаги ёрлиғи (1326/1908 й. 1 varaқ), Хива хонининг бир қиз ўғрилиқ қилганлиги тўғрисидаги амалдорларга хабари (№35. 1 varaқ), қозининг юқори амалдорга хабари, вояга етмаган қизни никоҳ маросими тўғрисида ва тергов натижаси тўғрисидаги хабар (№40. 1 varaқ), Маҳзар ва

даъво аризалари (№581. 12 варақ), ривоятлар (№582. 54 варақ, №589), қози канцеляриясида никоҳ ақди ва талоқ масалаларини расмийлаштиришга оид ҳужжатлар (1274/1857 й. 3 варақ. №595), болани тарбияга олиш (1286/1869 й. 2 варақ.), қозининг никоҳ учун рухсати (1275/1858 й. 1 варақ, №603), Хива хонлари қозиларининг йиғилиш қарори (3 варақ. №609), қозикалоннинг қозига кўрсатмаси (буйруқ ёки фармони), никоҳона ва тариқона пулларини ундирилганлиги тўғрисидаги (никоҳга рухсат бериш ва мерос тақсимоти масаласи бўйича) йиғимлар (1260/1844. 2 варақ. №645), хон қароргоҳига қуйидаги масалалар билан жавобгар шахсларнинг Ясовулбоши томонидан чақирилиши: мерос (328/1910-1338/1920 й. 120 варақ, №646), нафақа (1328/1910-1338/1920 й. 86 варақ. №647), номусга тегиш (1328/1910-1338/1920 й. 37 варақ. №653), бошқа оилавий ишлар (1328/1910-1338/1920 й)га оид ҳужжатлар мавжуд.

Хусусан, №582 йиғма жилдда 50 дан ортиқ ҳужжатлар бўлиб, улар турли масалалар бўйича йиғилган ривоятлар тўпламидан иборат. Ушбу тўпланда идда, вояга етмаган қиз никоҳи (1 та), вояга етган қизни отаси билан яшаши масаласи (1 та), куфу (тенглик) тўғрисидаги ҳужжат (1 та), маҳрни кечиктириш тўғрисидаги (2 та), аёлнинг ғойиб бўлиши (1 та), жиҳозлар ҳақида (1 та)ги масалалар ўз аксини топган.

№586 йиғма жилдга мерос билан боғлиқ ҳужжатлар киритилган. Бунда сағир (етим) қизлар меросий мулкининг сарф-харажатлари ёзилган «Сағир дафтари» мавжуд. Шунингдек, аёл эрининг меросидан ҳақ олиши, болаларига васий этиб тайинланиши каби масалалар ҳам ушбу йиғма жилд ҳужжатларида учрайди.

Қўқон хонлари архиви. Фонд И. №1043. 1-рўйхат. Тадқиқотчи олима А.Л.Троицкая томонидан ушбу архивга тегишли ҳужжатлар қисқача тасниф қилиниб нашр этилган [36]. Ушбу фонддаги ҳужжатлар сони беш мингга яқин бўлиб, улар асосан Қўқон хонлигининг XIX аср 40–70 йилларини ўз ичига олади. А.Л.Троицкая ҳужжатларни мазмунига қараб таснифлаган ва уларни алоҳида ажратиб кўрсатган. Ўрни келганда ушбу тадқиқотни Қўқон хонлари архиви (умуман, Ўрта Осиё архиви) бўйича амалга оширилган энг яхши тадқиқот деб баҳолаш мумкин. Шундай бўлса-да, келажакда ушбу фондга тегишли ҳужжатларни алоҳида, батафсил кўриб чиқиш, уларни ўзбек тилидаги таржималари устида ишлаш талаб этилади. Чунки ҳужжатлар қисқа шаклда тасниф этилган. Бу фонддаги мерос (отаси, онаси, бобоси ва бувиси, акаси, синглиси, амаки ва аммаси, тоға ва хола, эр вафотидан кейинги), никоҳона пули, сағир (етим)лар масаласи, маҳр, хон ҳарами билан боғлиқ ҳужжатларни ноёб ҳужжатлар сирасига киритиш мумкин. Чунки бошқа фондларда бундай ҳужжатлар деярли учрамайди.

Аёлларга оид вақф ҳужжатлари (ЎЗРМА И-323 фонди 1, 2-рўйхат). Бу фондда 2000 га яқин вақф ҳужжатлари сақланади. Шулардан, 1000 тадан ортиғи Бухоро, 100 тадан ортиғи Хива хонлигига тегишлидир. Бу ҳужжатлар мулкдор аёллар, вақф мулкчини мустақил таъсис этган аёл (воқифа)лар, мутавалли аёллар, турли ижтимоий табақаларга мансуб аёллар тўғрисида муҳим маълумотлар беради ([№1246/96, №115, №823, №375, №823/5, №1291 ва бошқалар).

Бухоро давлат музей-қўриқхонасида сақланаётган ҳужжатлар. Ушбу музей фондида аёлларга тегишли вақф ҳужжатлари №10999/11, 11001/11, 327/491, никоҳ гувоҳномаси №253/190, №9796/12, никоҳ шартномаси №253^а/190^а, талоқ №13701/11 каби XIX аср охири XX аср бошларига оид ҳужжатлар сақланади. Тадқиқотни амалга ошириш жараёнида Бухоро давлат музей-қўриқхонасида ишлаш учун икки маротаба қисқа муддатли илмий сафар қилинди. Сафар давомида мазкур фондда сақланаётган қўлёзма асарлар ва ҳужжатларнинг кўплиги, улар орасида нодир манбаларнинг ҳам мавжудлигига амин бўлдим. Шу билан бирга, уларнинг сақланиш ҳолати ниҳоятда ачинарли аҳволдалиги, картотека тарзида тузилган каталогнинг бетартиблиги, манбалар билан ишлай оладиган мутахассислар деярли йўқлиги дилни хира қилади. Ўйлайманки, келажакда нафақат Бухоро давлат музей-қўриқхонаси, балки бошқа вилоят музейлари ва архивларида сақланаётган манбалар устида тизимли тадқиқотлар олиб бориш, уларни асраб-авайлаш, малакали кадрлар масалаларига алоҳида эътибор қаратилади.

Хулоса. Қўлёзма асарлар ва қозилик ҳужжатлари таҳлили республикамиз фондларида оила-никоҳ муносабатларига оид кўплаб манба ҳамда ҳужжатлар мавжудлигини кўрсатади.

Лекин уларнинг аксарияти ҳозирги кунгача қўлёзма ҳолида қолиб кетаётганлиги, улар устида махсус тадқиқотлар олиб борилмаганлигини афсус билан қайд этиш лозим. Кўриб чиқилган манбалар Ўзбекистон тарихининг иқтисодий, ҳуқуқий, маданий тарихини ўрганишда, аҳолининг кундалик турмуш тарзи, машғулоти, аёлларнинг оиладаги роли, мавқеи, миллий урф-одат ва анъаналарни очиб беришда муҳим ўрин тутди. Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларида оид ҳужжатлар бир-бирини тўлдириши билан воқеалар ривожини очиб бериш, аёлнинг тарихдаги ўрнини кўрсатиб беришда кўприк вазифасини ўтайди.

Шунингдек, мавжуд манбалар ўзининг кўлами, нодирлиги ҳамда баҳсли бўлиши билан ҳам аҳамиятлидир. Ушбу мавзуга тегишли манбаларнинг таҳлилига суянадиган бўлсак, Ўрта Осиё аёллари масаласида қуйидаги жиҳатларни эътиборга олиш талаб қилинади: биринчидан, аҳолининг яшаш тарзи (ўтрок, ярим ўтрок, кўчманчи); иккинчидан, шаръий қонун-қоидалар ва маҳаллий урф-одатларнинг аёллар ҳаётига таъсири; учинчидан, туркий анъаналарга кўра азалдан мавжуд бўлган аёлнинг оила ва жамиятдаги мавқеи сақланиб қолинганлиги даражаси; тўртинчидан, аёлнинг ўрни ва ролини турли хил ижтимоий табақалар динамикасида кўриб чиқиш; бешинчидан, Россия империясининг маъмурий ва диний бошқарув тизимида амалга оширилган ислохотлари натижасида рўй берган мусулмон аёлининг жамият ҳаётидаги ижтимоийлашув жараёни.

References / Сноски / Иқтибослар:

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси. ПФ-4947-сон фармон. 07.02.2017. lex.uz
2. ПҚ-2995-сонли қарор. 24.05.2017. <https://lex.uz>
3. ПФ-5325-сонли фармон. 2.02.2018. <https://lex.uz>
4. Мавзунинг ўрганилганлик даражаси қисмида барча адабиётларни рўйхатини бериш имкони бўлмаганлиги боис улар билан қуйдаги монографияда батафсил танишиш мумкин. Қаранг: Хидирова Н.Ў. Оила-никоҳ муносабатларида аёлларнинг мавқеи (XVI-XIX аср бошлари мисолида). Тошкент. 2018.
5. Юсупов Ш. Положение женщин в Восточной Бухаре в конце XIX и начале XX в. // Изв. АН ТаджССР. Отд. обществ. наук. – Душанбе, 1963. – Вып. 1. – С.45 – 50.
6. Астанова Г. О положении женщин в Бухарском ханстве в конце XIX начале XX в. // Женщины Востока. Отв. Ред. С.А. Азимджанова. Т. 1977. – С.125 – 132.
7. Мукминова Р.Г. Истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакф-наме». Ташкент. 1966.
8. Мукминова Р.Г. Центральное-азиатский город и женщина (XIV – XIX вв) // Урбанистическая культура Узбекистана. Матералы международной научной конференции. Ташкент. 2006. – С.155 – 158.
9. Саидахмедова Р. «Воспоминания» С. Айни как исторический источник о положении женщин в Бухарском эмирате. // Материалы по истории и истории культуры Таджикистана. Душанбе. 1981. – С.243 – 251.
10. Файзиев Т. Бухоро хонлигида қул савдоси. Тошкент. 1970; Мазкур асарнинг тўлдирилган қайта нашри. Бухоро феодал жамиятида қуллардан фойдаланишга доир ҳужжатлар (XIX аср). Тошкент. 1990.
11. Джураева Г.А. Именитые женщины позднесредневековой Бухары // Урбанистическая культура Узбекистана. Матералы международной научной конференции. Ташкент. 2006. – С.106 – 114.
12. Болтаев А. Хоразм тарихига оид материаллар. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (бундан буён: ЎЗР ФА ШИ) қўлёзмалар бўлими №9320. Асар 1950 йилда эски ўзбек ёзувида битилган.
بالتایف ا خوارزم تاریخیکا اید ماتیریلالار

13. Эрназаров Ф. XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразм воҳаси аёлларининг ижодий фаолияти. Ўзбекистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (илмий-амалий конференция маърузалари, 23 декабрь 2004). Тошкент. 2005. – Б.48 – 54.
14. Полвонов Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразм воҳасидаги аёллар миқдорининг демографик таҳлили // ЎзМУ хабарлари. Махсус сон. Тошкент. 2010. – Б.186 – 189; Ушбу муаллиф: Хоразм воҳасидаги аёллар: 1897 ва 1910 йиллардаги аҳоли рўйхати асосидаги миқдорий таҳлил // International Journal of Central Asian Studies. Сеул. 2010. – Б.213–224.
15. Раҳмонова Ю.М. Хива хонлиги аёлларининг кундалик ҳаёти (XIX аср охири – XX аср бошлари). Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. Тошкент. 2019. – Б.262 – 268.; Ушбу муаллиф, Мозий эътиқодларида аёл зоти илоҳалари (Хоразм воҳаси мисолида). Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. Хива. 2018. №4. – Б.85 – 88.
16. Қаямов А. Қўкон адабий муҳити. Тошкент. 1961; Қодирова М. Увайсий шеърятдан. Тошкент. 1980; Ушбу муаллиф, Давр Нодираси (Нодиранинг ҳаёти ва ижоди). Тошкент. 1991; Aftandil Erkinov. Livres manuscrits et milieu féminin en Asie Centrale: contenu et audience des recueils poétiques copiés par des femmes à Kokand du XIXe au début du XXe siècle // Istituto per l'orientale-roma – orientalisches institut der martin-luther-universität halle-wittenberg journal for balkan, eastern mediterranean, anatolian, caucasian, middle eastern, Iranian and Central Asian studies XII (2014). lecteurs et copistes dans les traditions manuscrites Iraniennes, Indiennes et centrasiatiques – scribes and readers in Iranian, Indian and Central Asian manuscript traditions Textes réunis par. Edited by Nalini Balbir – Maria Szuppe. –P.393 – 416.
17. Абдуллева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун XIX асрнинг охири XX аср. Тошкент. 2004.
18. Шайдуллина Л. Коран и шариат о положении женщины в семье и обществе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат историческое наук. М. 1963.
19. Ишанова Ш.А. Правовое регулирование семейных отношений коренного населения дореволюционного Узбекистана // Общественные науки в Узбекистане. 1991. №12. – С.39–43.
20. Мухиддин С. Оила ва шаръий никоҳ одоблари: Маънавий мерос. Тошкент. 2004.
21. Абашин С.Н. Калым и махр в Средней Азии. О «границах» в социальных отношениях // Человек и право. Книга о Летней школе по юридической антропологии (Г.Звенигорд, 22–29май 1999 г). М. 1999. С. 155-161.
22. Judich E. Tucker. Women, family, and gender in Islamic Law. Cambridge university Press. 1998.
23. Уланова Д.В. Фетвы как источник мусульманского семейного права в Османской империи в конце XV – начале XVII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Санкт-Петербург. 2014.
24. Nurten Kilic-Schubel. Central Asia. Encyclopaedia of women & Islamic cultures. Volume IV. Leiden-Boston. 2007. – P.333 – 334. Шу муаллиф. Writing women: women's poetry and literary networks in nineteenth-century Central Asia // Horizons of the world: Festschrift for Isenbike Togon. Edited by: Ilker Evrim Binbas/Nurten Kilic – Schubel. Ithaki. 2011. – P.405 – 440
25. Kamp M. The new woman in Uzbekistan: Islam, modernity, and unveiling under communism. Seattle & London, 2006.; the wedding Feast: Living the new Uzbek Life in the 1930 s // Everyday Life in Central Asia: past and present / edited by J. Sambaed, R. Zanca. Bloomington and Indianapolis. 2007. – P.103 – 114.
26. Иброҳимов Б. Васиқалар тўплами (16 аср иккинчи ярми Самарқанд областидаги юридик ҳужжатлар). Тошкент. 1982 . – Б. 4.
27. Иброҳимов Б. Васиқалар тўплами (16 аср иккинчи ярми Самарқанд областидаги юридик ҳужжатлар). Тошкент. 1982 . – Б. 7.
28. ЎЗР А ШИ. Қўлёзма. №1386. 57^а-вароқ. 255, 256, 257, 258, 259-ҳужжатлар.

29. Жалилов О. Х. Васиқалар намуналари ҳақидаги қўлёзма (XIX аср) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент. 1991. №1. – Б. 48-54.
30. Жунг – турли шеърлар ёзиб қўйиладиган дафтар, танланган асарлар тўплами, термалар. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. Тошкент. 1972. – Б.236.
31. ЎзРФА ШИ қўлёзмалар бўлими №10989.
32. Бекмирзаев И.И. Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. Тошкент. 2014. – Б.18–19.
33. Муҳаммадаминов С.А. Джунги, как руководство для муфтиев и казиев Мавераннахра // Ўрта асрлар даври тарихи бирламчи ёзма манбаларда: муаммолар ва ёндашувлар. Илмий-амалий семинар материаллари. Тошкент-Бухоро. 2019. – С.51–67.
34. Остонова Г.Ю. Қўшбеги архиви Бухоро тарихини ўрганишда асосий манба (XIX – XX аср бошлари) // Шарқшунослик. №11. 2002. – Б.23.
35. Маҳзар – луғатда мавжудлик, тинчлик жойи маъносини англатади. Фикҳий адабиётларда қози ҳузурида тарафлар ва уларнинг гувоҳлари томонидан тақдим этилган маълумотлар ва далиллар ёзилган ҳужжат, китоб маъносида қўлланилади. Қаранг: Islam ansiklopedisi. 27. Cild. S. 398-401. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr>; маҳзар – баённома (протокол). Қаранг: Бекмирзаев И.И. Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндашувлар. –Б.119.
36. Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. Москва. 1968.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ РЕНЕССАНСИ ЖУРНАЛИ

ЖИЛД 2, СОН 1

ЖУРНАЛ РЕНЕССАНСА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

ТОМ 2, НОМЕР 1

JOURNAL OF CENTRAL ASIAN RENAISSANCE

VOLUME 2, ISSUE 1

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz

Tadqiqot LLC the city of Tashkent,

Amir Temur Street pr.1, House 2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Phone: (+998-94) 404-0000

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz

ООО Тадqiqot город Ташкент,

улица Амира Темура пр.1, дом-2.

Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz

Тел: (+998-94) 404-0000